

8. Nisbet, R. (2020). *Progress: istorija idei [Progress: the history of the idea]*. Moscow, Chelyabinsk, Socium.
9. Pinker, S. (2019). *Prosvitnictvo s'ogodni. Argumenti na korist' rozumu, nauki ta progresu [Enlightenment today. Arguments in favor of reason, science and progress]*. Kyiv, Our format.
10. Pomeranc, G. S. (1991). *Opyt filosofii solidarnosti [Experience of the philosophy of solidarity]*. *Voprosy filosofii*, 3, 57–66.
11. Olesnickij, M. A. (1884). *Nravstvennyj progress [Moral progress]*. Kyiv, Tipografija G. T. Korchak-Novitskiy.

12. Russo, Zh.-Zh. *Rassuzhdenie o naukah i iskusstvakh [Discourse on the arts and sciences]*. Retrieved from <http://rassuzhdenie-o-naukah-i-iskusstvah-poluchivshhee-premiyu-dizhonskoy-akademii-v-1750-godu-na-temu-predlozheniuyu-etoy-zhe-akademii-sposobstvovalo-li-vozhrozhdeniu>
13. Chelpanov, G. I. (1896). *O cennosti zhizni (Izlozhenie i kritika pessimizma) [On the value of life (Statement and criticism of pessimism)]*. *Mir bozhij, Dekabr*, 62–82.

Надійшла до редколегії 23.10.20

V. G. Napadysta, PhD, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

THE IDEA OF PROGRESS IN THE EXPERIENCE OF ACADEMIC PHILOSOPHY IN UKRAINE THE SECOND HALF OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

The article analyzes the views of representatives of academic philosophy in Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries on progress, its components, sources, driving forces and practical consequences of its implementation. It is determined that the topic of progress belonged to the topical issues of academic philosophizing in Ukraine of this period.

Among the personalities interested in the idea of progress, the thoughts of S. S. Hohotskiy, M. Ya. Hrot, M. O. Olesnytskiy and H. I. Chelpanov attract attention. The most detailed idea of progress is presented in the creative work of the theologian-moralist M. O. Olesnytskiy, who saw in progress the unity of scientific, technical and moral progress. The signs of progress, in his opinion, were the growing power of the human spirit over nature, the strengthening of integration processes of spiritual orientation in relations between peoples and nations on the basis of the growing importance of the individual.

For the views of academic philosophers in Ukraine in the second half of the 19th – early 20th century on the problems of historical progress, differing in the scope of detailed analysis of the diversity of the idea of progress, there is a common motive, which with certain interpretations is that the progressive development of humanity can be considered only in the unity of material, economic, scientific and technological development, moral improvement of personality, which is the dominant, leading force in this process.

In academic philosophy in Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries we do not find the dominance of an unambiguous understanding of the theory of progress as mainly material and technical, social improvement, based on quantitative arguments. In general, opinions were articulated on the interdependence of material, technical and spiritual components in the process of progress, the main purpose of which was determined by the moral improvement of man.

Key words: academic philosophy, progress, scientific and technical progress, moral progress, moral improvement of the person.

В. Г. Нападистая, канд. филос. наук, доц.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Владимирская, 60, г. Киев, 01033, Украина

ИДЕЯ ПРОГРЕССА В ОПЫТЕ АКАДЕМИЧЕСКОГО ФИЛОСОФСТВОВАНИЯ В УКРАИНЕ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье осуществлен анализ взглядов представителей академической философии в Украине второй половины XIX – начала XX в. на прогресс, его составляющие, источники, движущие силы и практические последствия его реализации. Определено, что тема прогресса принадлежала к актуальной проблематике академического философствования в Украине указанного периода. В творческом наследии персоналий, заинтересованных идеей прогресса, привлекают внимание размышления: С. С. Гогоцкого, Н. Я. Грота, М. А. Олесницкого, Г. И. Челпанова. Наиболее развернуто идея прогресса представлена в творчестве богослова-моралиста М. А. Олесницкого, который видел в прогрессе единство научно-технического и морального развития. Признаками прогресса, по его мнению, являются растущая власть человеческого духа над природой, усиление интеграционных процессов духовного направления в отношениях между народами и государствами на основании роста значимости отдельной личности.

Для взглядов академических философов в Украине второй половины XIX – начала XX в. на проблемы прогрессивного развития исторического процесса, отличающихся между собой по объему детального анализа многогранности идеи прогресса, характерно наличие общего мотива, который с определенными интерпретациями заключается в том, что прогрессивное продвижение человечества можно рассматривать только в единстве материально-экономического, научно-технического развития общества и нравственного совершенствования личности, которое в этом процессе является доминирующей, ведущей силой.

Ключевые слова: академическая философия, прогресс, научно-технический прогресс, нравственный прогресс, нравственное совершенствование человека.

УДК 323.23:172.2: 130.2(450)

М. М. Рогожа, д-р филос. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01033, Україна
mrogozha@ukr.net

ПОПУЛІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ

Висвітлено популізм як явище політичної культури в українському контексті. Популізм є гомологічним демократичним засадам суспільного життя, але гіпертрофованим і невідновлюваним, він з'являється як відповідь на соціальну кризу за наявності у суспільстві політичного обурення різних верств населення, виклику усталеному способу життя громадян і політичного лідера, який для одержання й утримання влади використовує специфічну логіку артикуляції змістів, форму і спосіб їхнього представлення. Популізм проблематизує питання маніпулювання поняттями внутрішньої однорідності, цілісності та моральної чистоти народу, протиставлення "народу" й "еліти" в логіці добра і зла, практикує моральну демагогію й опортунізм, корупцію, знищує громадянський дух і активує ресентимент. У незалежній Україні панує постмодерний популізм із креативними технологіями ігор з реальністю. Він творить нову політичну культуру, що через висміювання знищує політичний простір.

Ключові слова: популізм, еліта, народ, політична культура, демагогія, опортунізм, ресентимент, постмодерний популізм, сміх, висміювання, карнавал.

Постановка проблеми. Популізм – явище, що захопило сьогодині політичний простір у глобальних масштабах. З'явившись трохи більше ста років тому, популізм до сьогодні зазнав значних видозмін, в різних соціокультурних просторах планети набуваючи таких само-

бутніх рис, що вчені взагалі ведуть запеклі суперечки щодо єдності родових ознак і можливості кваліфікувати як популістські строкати феномени політичного життя. Метою даної статті є з'ясування специфіки популізму в реаліях української політичної культури.

Варто вказати, що маємо на увазі під політичною культурою. В останні десятиліття активно застосовуване в наукових колах і суспільно-політичному дискурсі поняття політичної культури набуло ряд значень, серед яких класичне визначення Г. Алмонда та С. Верби не втрачає своєї актуальності. Політична культура – це "домінуючі вірування (переконавання), установи, цінності, ідеали, почуття, оцінки щодо політичної системи країни та своєї ролі в цій системі" [цит. за: 16, с. 11]. Йдеться про духовний простір, в якому відбуваються політичні дії, задаючи орієнтацію громадян у сфері політики [16, с. 10]. Політична культура формується у процесі взаємодії громадян щодо здійснення ними політики і її обговорення.

У Г. Арендт є ідея щодо політики як простору спілкування громадян, тканини міжлюдських зв'язків, яка плететься у процесі взаємодії людей за допомогою слів і справ [1]. У такому контексті очевидним є зближення понять політики й політичної культури, що є виправданим для означеної проблематики. Такий кут зору на політику протиставлений класичному визначенню М. Вебера (політика як "прагнення до участі у владі чи до здійснення впливу на розподіл влади, чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей, яких вона в себе включає" [5, с. 646]) й дає можливість підкреслити ціннісно-комунікативний аспект політики. Це важливо для розуміння залученості у царину політики громадян, що визначає простір горизонтальної їх взаємодії на ціннісних засадах.

Метою статті є осмислення феномену популізму в українській політичній культурі.

Аналіз досліджень і публікацій. Ідеї популізму оформилися наприкінці XIX ст., коли американський політичний діяч В. Дж. Брайан став застосовувати специфічний метод політичної боротьби. Диригуючи низовим рухом фермерів у США, він використовував такі прийоми, як "апеляція до буденної свідомості мас, спроби підлаштуватися під їхні вимоги, ...спрощеність уявлень про суспільне життя, безпосередність сприйняття, максималізм, схильність до простих і однозначних політичних рішень" [27, с. 122].

Д. Белл охарактеризував популізм як відповідь на занепад традиційних ціннісно значимих форм суспільного життя [41]. З часу появи популізму його можна віднайти там, де традиційні форми спільності приходять у занепад і політики змушені шукати і пропонувати на широкий загальний нові варіанти. В історичній перспективі про популізм говорять щодо руху народництва у Російській імперії (й англійською мовою народництво перекладають як *populism*), а також вказують на популістський характер фашистського режиму в Італії і нацистського – в Німеччині у першій половині XX ст.

Науковий інтерес до популізму було засвідчено у 1967 р., коли у Лондонській школі економіки організували тематичну конференцію, доповіді якої були опубліковані у збірці "Популізм: Значення і національний характер" [43]. Серед фахівців політичної філософії ведуться запеклі суперечки щодо природи популізму, обставин його актуалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Про природу популізму. Достатньо розповсюдженою є точка зору, що популізм є невід'ємною складовою ліберальних демократичних режимів. Популістські фактори вмонтовані в демократичний порядок як такий, є дотичною до демократичних процедур традиції. Адже політик звертається до своїх виборців з програмою, що має стати відповіддю на запити їхнього повсякденного життя, знайти у них відгук, бути зрозумілою для них. Для народу актуальним є демократичний модус полі-

тичного життя, як-от принципи політичної рівності, народного суверенітету (згідно з яким народ і є основою легітимності влади), правління більшості (мажоритаризм). "Ці принципи знаходимо ще в Арістотелевій "Політиці" як засадничі для демократичної форми правління. В Новий час, в іншому контексті, ці принципи були сформульовані Ж.-Ж. Руссо, перетворившись на базові принципи модерної держави" [39, с. 65]. Але у країнах старої демократії наявні інструменти врівноваження цих демократичних важелів, як-от конституціоналізм (система стримувань і противаг) і верховенство права (захист індивідуальних прав та прав меншин). Йдеться про ліберальні принципи, котрі обмежують владу більшості через утворення цінності індивідуальної свободи [39, с. 66]. Власне, боротьба ліберальних і демократичних принципів і складає основне напруження в сучасних ліберально-демократичних країнах, яким і користується популізм, відкидаючи перші й акцентуючи, увиразнюючи другі. Таким чином, популізм є явищем політичної культури, яке спирається на демократичні принципи і традиції, узурпуючи їх і нехтуючи важелями, що врівноважують їх.

Із фонового фактора політичної культури популізм перетворюється на панівний за певних умов. Це дистанціювання "еліти" (політичного істеблішменту) від "народу" і їхня поляризація після кількох століть демократичного поступу з егалітаристськими акцентами; наступ на ліберальний порядок, що утвердився у західних країнах після Другої світової війни; розмивання ідейних відмінностей між партіями влади й опозиції, що означає зміну політичних діячів, а не політики і пов'язане із кризою системних партій; панування технократії в публічному адмініструванні, яка спроможна ефективно реагувати на соціальні, політичні, культурні виклики сучасного глобального світу, але повною мірою знаходиться поза впливом демократичних процедур; імміграція, відоміальних, економічних наслідків якої потерпають громадяни західних країн; демонтаж соціальної держави.

Ці умови релевантні для країн старої демократії, але вони не дають відповіді на питання щодо розквіту популізму в інших країнах, зокрема в Україні. Водночас популярність популістських гасел в сучасній українській політичній культурі, звинувачення у популізмі на адресу окремих політиків і цілих партій, що стали регулярно з'являтися в медіапросторі задовго до популістського буму середини 2010-х рр., змушують шукати додаткові індикатори цього явища. Як здається, таким індикатором є наявність соціальної кризи.

Вище згадувався демонтаж соціальної держави. Цей процес має місце і в Україні. Соціальна держава, як вона була вибудована в пізньому СРСР, зникла з його розпадом. Але уламки її були законсервовані соціально орієнтованим законодавством незалежної України. Недотримання цього законодавства та його заміна на менш соціально місткі мали місце всі роки незалежності, але ліберальні реформи останніх років пришвидшили процес демонтажу соціальної держави. Соціальна криза, що супроводжує зникнення соціальних гарантій держави, є сприятливим ґрунтом для розвитку популізму.

К. Мюде називає соціальну кризу умовою розквіту популізму за наявності таких супутніх соціальних обставин, як постійне політичне обурення, сприйнятий серйозний виклик "нашому способу життя" і наявність привабливого політичного лідера [42, с. 547]. Вони характерні для українського суспільного життя, тому варто їх коротко окреслити.

Постійне політичне обурення. Протягом останніх трьох десятиліть українці мають постійний ґрунт для обурення соціально-політичною ситуацією. Революція на граніті (1990 р.), Помаранчева революція (2004–

2005 рр.), Революція Гідності (2013–2014 рр.) – це лише знакові всеукраїнські протести, які піднімали маси обурених поточною політикою влади громадян. Окрім них історія України цього часу знає акції протесту шахтарів, лікарів, вчителів, далекобійників, науковців, "євробляхерів", профспілок тощо. Змінюються лише соціологічні характеристики груп обурених, але не зникає сама їх наявність.

Виклик "нашому способу життя". У пострадянській Україні у декілька хвиль відбулися трансформації способу життя населення. Спершу сталися руйнація радянського укладу життя і формування системи цінностей, характерної для ряду країн СНД. Усвідомлюючи втрату звичного способу життя за радянської влади, люди призвичаювалися жити в нових соціально-політичних обставинах, по-різному адаптуючись до них, використовуючи нові можливості й відповідаючи на нові виклики. Одні сприйняли нові умови для організації власної справи, реалізували свій творчий потенціал у налагодженні успішного бізнесу, інші з'ясували, що спроможні гідно працювати за наймом, треті – виявилися нездатними знайти себе в цих обставинах і віддалилися на плин обставин. Надалі сформовані способи життя цих груп також були піддані змінам у зв'язку з інтенсивними євроінтеграційними процесами і ліберальними реформами останніх років, які супроводжувалися війною на сході України, розривом тісних зв'язків з країнами СНД і рухом до Європи. Відбулася поляризація заможних і нужденних верств населення; середній клас, що формувався в Україні нелінійно й повільно, почав активно скорочуватися; трудова міграція стала буденністю для великої кількості українців.

Додатковий вимір виклику "нашому способу життя" можна простежити в глобалістській перспективі у зв'язку із руйнацією традицій української культури, її об'єктивним розмиванням і спрощенням на фоні уніфікаційних процесів у світовій культурі останніх десятиліть. Наприклад, зникнення сіл, цих осередків української культури, призводить до зникнення сільського способу життя (зникають навички ведення домашнього господарства, втрачаються гастрономічні традиції, культура сільського дозвілля, ігри, хор-ланки, аматорський театр і т. д.).

Вся ця строката палітра культурних викликів зумовлює потребу реагувати на них у різних соціальних груп, які відчують найгостріше ті чи інші утиски своєю усталеному способу життя.

Наявність відповідного політичного лідера. Як уявляється, ця умова є ключовою для сплеску популізму як явища – саме лідер спроможний вловлювати політичні невдоволення, реагувати на виклики "нашому способу життя". Тому на цьому пункті варто зупинитися детальніше, спершу окресливши загальну рамку дій лідера-популіста, а потім проілюструвавши її прикладами з вітчизняної політичної культури.

Доречно згадати розрізнення М. Вебером традиційного, легального і харизматичного типів авторитету політика [6]. К. Мюле у зв'язку з Веберовою концепцією вказує, що об'єктивно в сучасному світі традиційний і легальний типи авторитету за деякими виключеннями (як, наприклад, конституційні монархії) подолані, у той час як харизма лідера набуває все більшої ваги. "І не дивлячись на те, що харизматичне лідерство не те саме, що популістське лідерство, наявні важливі схожі риси, і не потрібно дивуватися, що популісти будуть серед головних переможців підйому харизматичного авторитету" [42, с. 556]. Описуючи харизматичний тип авторитету, Вебер зазначає, що він тримається на вірі в наявність у особи екстраординарних якостей, чи то уявних, чи то передбачуваних. Легітимність влади такого лідера тримається на вірі

в його магічну силу, в одкровення, в образ героя [6, с. 68]. І хоча серед прикладів такого типу авторитету у Вебера лідер партії обіймає останню позицію, а перші належать чаклуну, пророку, вождю, саме партійний лідер-популіст сьогодні уособлює владу харизматичного авторитету, а згадані традиційні образи лише підкреслюють його позаповсякденність.

Тут варто згадати П. Бурдьє, який в історичному аналізі генези і функціонування уявлення про керівника соціальної групи активує гру слів з канонічного права *mysterium ministerium* – таїнство служіння, "містерію міністерства". Бурдьє окреслює уявлення, за допомогою якого очільник групи уособлює її: "Група визначена через того, хто говорить від її імені, хто виник як джерело влади, здійснюваної ним над тими, хто є її істинним джерелом" [4, с. 41–42].

З одного боку, влада очільника полягає в тому, що він у своїй мові і діях, у своїй політиці акумулює суспільні очікування, спирається на нрави очолюваної ним групи. Авторитет визнається за ним тому, що він відбиває цілі і прагнення групи, задаючи напрями її подальшого існування і процвітання. З іншого боку, за Бурдьє, "містерія міністерства" проявляється так, що піднесена групою особа втілює в собі всю її, перетворюється на неї. Ідентифікуючи себе у власних очах і в очах інших з групою, керманіч фактично заміщує її, уособлює собою її єдність і веде мову про "народ", "націю", "державу" тощо. Він у своїх словах і діях орієнтований на групу, що його винесла на вершину, й утворює саму її наявність. Апелюючи до групи, він передбачає вирішення питання про її існування. "Офіційний виразник – це той, хто, говорячи про групу, про місце групи, приховано ставить питання про існування групи, хто встановлює цю групу за допомогою магічної операції, властивої будь-якому акту номінації" [4, с. 43]. Так, Бурдьє говорить, що "містерія міністерства знаходиться в своєму апогеї, коли група не може існувати інакше, як через делегування своєму офіційному представникові, який породжує цю групу, говорячи для неї, тобто для її блага і від її особи" [4, с. 41].

У контексті розглядуваної тут проблематики важливо зафіксувати два моменти. По-перше, звертаючись до "народу", апелюючи до нього, політичний лідер утворює таким чином існування його як єдиної сили, який він є очільником. Він наділяє "народ" силою, що легітимізує його самого, живить його моральний авторитет. У цьому полягає "містерія міністерства" – харизма містить не лише його особисті якості, а й той авторитет, який він має як керманіч "народу". По-друге, саме оперття на "народ", залежність від нього зумовлюють виникнення його як сили, спроможної на великі справи, і носія соціально-моральних цінностей.

Примітно, що у світі після повалення метанаративів Модерну духовний провід мас здійснюють особи, авторитет яких є ірраціональним, тримається на вірі в їхні надзвичайні можливості. Політик-популіст пристрасно і переконливо пропонує свої програми і гасла.

Варто згадати дослідження Е. Лаклау, в якому детально описано механізм перетворення вимог невдоволених на політичну програму популіста. У демократичному суспільстві громадяни ставлять політикам велику кількість запитів, розрізнений характер яких не дає змоги тим адекватно відповісти на них. Зазвичай різні політики формують свої програми, охоплюючи певний сегмент громадських запитів. Спокуса відповісти на запити якомога більшої кількості громадян перетворює політика на популіста, який претендує на те, що спроможний дати бажану відповідь на різні політичні запити. Таким чином, бажання утримати зв'язок із

широкими колами громадян і боротьба за їхню прихильність запускає особливу логіку артикуляції змістів, які популіст прагне донести у відповідь на всі запити, що проявляється перш за все на рівні форм представлення. Як вказує Лаклау, безвідносно до змістів, які виголошує такий політик, сама форма та спосіб їх подачі зумовлюють структурні ефекти, які і є популістськими [19, с. 57–59]. Кожен з невдоволених чує від нього відповідь на свої запити. І не важливо, що різні групи невдоволених чують від одного політика різні за змістом посилю. Важливо, що він таким чином може залучити найширшу базу невдоволених.

В Україні політики-популісти є харизматичними лідерами, вони чітко вловлюють запит невдоволених на кожному етапі соціально-політичних трансформацій. Так, пасіонарна Ю. Тимошенко знайшла свою політичну нішу, завоювала прихильників і вже більше двадцяти років вміло тримає їхню увагу і політичну відданість. Її досвід популізму сягає ще 2008 р., коли вона як прем'єр-міністр України здійснює виплату тисячі гривень компенсації колишнім вкладникам "Ощадбанку" СРСР в Україні, на що фактично у держави не було грошей і що лягло "тягарем на бюджет наступних років" [36]. Але ця акція була дуже резонансною і стала вагомим аргументом на її користь у подальшій боротьбі за президентське крісло. А у передвиборній кампанії 2019 р. Ю. Тимошенко обіцяє: "Ми відновимо справедливість для тих людей, які втратили свої вклади та власність під час стрімкого падіння курсу гривні" [36]. Очевидно, що виплачені вкладникам гроші не співмірні втраченим сумах заощаджень радянських часів. Фактично з бюджету країни були роздані гроші в сумі, значимій для найбідніших верств населення, які готові були заради них пройти виснажливі процедури верифікації й очікування, не говорячи вже про нескінченні черги при отриманні "Юліної тисячі". Так само гасло 2019 р. було розраховано на громадян, які відчували себе обкраденими девальвацією гривні, для яких втрачені заощадження були єдиною гарантією їхнього ненужденного існування. Політолог В. Фесенко роз'яснює: "Треба розуміти, що це відповідає інтересам її виборців. Її виборці – найбідніші жителі країни... Юлія Тимошенко віддзеркалює інтереси своїх виборців" [2].

Можна навести приклад і колишнього соратника Ю. Тимошенко – лідера Радикальної партії О. Ляшка, який у 2014 р. на парламентських виборах завіз у Раду фракцію, відтягнувши на себе частину розчарованого електорату Ю. Тимошенко і партії "Свобода". Очевидно, що прихильники цих політичних сил ідейно різні, однак програма О. Ляшка змогла їх об'єднати гучністю формулювань і розмитістю ідейних посилю. Як вказувала соціолог І. Бекешкіна: "Це частина електорату, чутлива до популізму, з більш низьким рівнем освіти і більш молода" [38]. А юрист О. Задорожний зазначав: "Виборці безсвідомо реагують на беззмістовні, але хльосткі лозунги і заклики" [38]. А передвиборну програму 2019 р. кандидат у президенти О. Ляшко розпочинає словами: "Я написав цю програму сам, не залучаючи ніяких високооплачуваних експертів. Тому що і без них знаю, з якими проблемами стикаються українці щодня. Мені про них розповідають самі люди. Я написав цю програму зі слів шахтаря з Павлограда, фермера з Харківщини, лікаря з Чернігова та виховательки з Черкас... Відірвані від народу політики обіцяють журавля в небі – а люди хочуть мати хоча б синицю в руці" [26].

Ці політики привертають до себе широкі верстви населення, вловлюючи нюанси суспільних запитів, натхненно переконуючи підтримати їх, їхні політичні сили. Гасла, з якими вони виступають, завжди відповідають

потребі моменту, їхні промови, програми відбивають найбільш актуальні питання пересічних громадян. Сама розмитість нехитрих програм і гасел об'єднує очікування широких мас. Очевидно, що за таких обставин актуальними є апеляція до буденної свідомості громадян, до розрахунків "комуналки" і споживчого кошика ("холодильника"), спрощеність уявлень про світ і місце країни в ньому, представлення картинки в чорно-білих тонах і пропозиція простих і однозначних політичних рішень.

Г. Л. Тульчинський убачає суспільну небезпеку в появі політичного лідера-популіста. Популіст уособлює неспроможність політичної еліти утримати високу планку політики, або взагалі його поява свідчить про відсутність еліти як такої. "У випадку омасовлення самої еліти, приходу в неї людей з масовою свідомістю запускається механізм "гри на пониження", який підсилює, а не гасить головну тенденцію. Суспільство деградує у популізмі, що посилюється. Власне, популізм – це і є масова свідомість у політиці, що працює на спрощення і пониження ідей і цінностей" [27, с. 193]. Тим більше це твердження є слушним, коли у державі за прихильності виборців одночасно борються декілька популістських проєктів. Так, на минулих президентських виборах популістські програми і гасла були виявлені у всіх ключових кандидатів [2].

На відміну від установок просвітницького проєкту, згідно з якими політик виховував свого виборця, задаючи йому високу планку політичної культури, популіст заграє з ним, спускається до нього, говорить його мовою, апелює до його повсякденності. Спрощення, "гра на пониження" в політичному процесі ведуть до гіпертрофії демократичних засад суспільного життя. І це стає все більш значимою тенденцією в політичному житті країни, і не тільки нашої. К. Мюде зазначає, що сьогодні громадяни не хочуть обтяжувати себе політикою повсякчас, а хочуть бути почутими у випадках засадничих рішень, але в першу чергу вони хочуть лідерства. Вони прагнуть політиків, які знають бажання народу. Питання стоїть не у тому, щоб докласти зусиль до розбудови демократії, а в тому, щоб отримати від неї користь тут і зараз [42, с. 558].

Тому сьогодні усталеною є узагальнена назва прихильників популізму – "мовчазна більшість". Громадяни не хочуть говорити, вони воліють мовчки слухати того, хто говорить бажане. "Чого вони хочуть, так це чуйного управління, тобто управління, яке здійснює політику відповідно до їхніх бажань. Врешті, вони хочуть, щоб політики придумали цю політику, не обтяжуючи їх, тобто без значної участі від них" [42, с. 558]. Підтримка без громадянської участі, без зусиль громадянського активізму характерна для політичної культури сьогоднішнього. Мовчазна більшість слухає свого лідера, сприймає те, що він для неї підготував; її завдання – легітимувати діяльність свого лідера, а його місія, у свою чергу, – висловити її запити, бажання, сформулювати "під неї" свою програму і надалі – політику, показавши її силу, здійснивши, таким чином, "містерію міністерства", про яку йшлося вище.

За Мюде, запит на популізм суперечить суті ліберально-демократичних режимів, він є гіпертрофією демократичних чинників в умовах соціальної кризи. Вітчизняні реалії свідчать, що відсутність сталої ліберально-демократичної традиції в сприятливих умовах є хорошим ґрунтом для розквіту популізму.

Таким чином, популізм є явищем політичної культури, гомологічним демократичним засадам суспільного життя, але гіпертрофованим і невірноваженим, що з'являється як відповідь на соціальну кризу за наявності у суспільстві політичного обурення різних верств насе-

лення, виклику усталеному способу життя громадян та політичного лідера, який для одержання й утримання влади використовує специфічну логіку артикуляції змістів, форму і спосіб їх представлення, як-от апеляція до народу як певної цілісності, розрахунок на безпосередність його сприйняття, підлаштування під його вимоги, спрощення уявлень про суспільне життя до чорно-білих кольорів, пропозиція простих і однозначних рішень.

Етичні виміри популізму. Феномен популізму містить потужну ціннісно-нормативну складову. Вже в енциклопедичному визначенні популізму задається "ставлення до народу як до певного цілісного соціально-етичного носія особливих і незмінних позитивних цінностей" [17, с. 289]. Я.-В. Мюллер також подає визначення в етичному ключі, вказуючи, що популізм – це "спосіб сприйняття політичної дійсності, що передбачає моральну чистоту і внутрішню однорідність... народу, який протиставляється корумпованим і морально деградованим елітам" [22, с. 37–38]. Варто детальніше розкрити етичні змісти цих визначень, а також показати спектр етичних проблематизацій популізму.

По-перше, в обох визначеннях йдеться про внутрішню однорідність, цілісність народу як носія етичних цінностей. Про однорідність йдеться тоді, коли здійснено узагальнення, що дає змогу представити сукупність в неподільності, але водночас нівелювати особливе, унікальне, індивідуальне. Тут можна згадати руссоїстську ідею суспільства, в якому особа підпорядкована суспільному цілому. Кожен передає у "спільне надбання і ставить під вище керівництво спільної волі свою особистість і всі свої сили, і в результаті для нас всіх разом кожен член перетворюється на неподільну частину цілого" [32, с. 161]. Тут прочитуються популістські мотиви, котрі ще більше увиразнюються у світлі ідеї прямої форми демократії, за якої сувереном є народ як певне "колективне моральне тіло". Народ визнається як цілісність, що наділена "спільною волею". В етичному вимірі очевидно, що керівний принцип "спільної волі" обмежує індивідуальну свободу, а у перспективі невідворотно нехтує особистісне начало і перетворюється на тотальний диктат над особистістю, що суперечить ліберальній цінності свободи.

По-друге, у визначенні Мюллера йдеться про моральну чистоту, чинник досить розмитий і суперечливий для етичної теорії. Це влучно фіксує А. А. Гусейнов у "парадоксі моральної досконалості". В людському світі не існує доконаного стану досконалості (складовою якого є моральна чистота). Можна говорити лише про самоудосконалення як шлях особи до цього ідеального стану. Але самоудосконалення є тим більш дієвим, чим більше особа сумнівається у своїй моральній чистоті, усвідомлює власну недосконалість. "Моральна людина саме тому, що вона моральна, не може вважати себе гідною когось засуджувати, бути гідною ролі судді, вчителя у питаннях моралі. І якби вона думала інакше, то за однією цією причиною не могла би вважатися моральною. Люди, які залюбки беруть на себе роль морального судді і вчителя, вже одним цим фактом виявляють таке самовдоволення, яке органічно чуже моралі і показує, що вони цієї ролі негідні" [8, с. 29].

Чинники моральної чистоти і внутрішньої однорідності, попри свою ціннісну розмитість і неоднозначність, а скоріше завдяки їм, є ефективними в популізмі, задаючи широкий простір для підмін і маніпуляцій. Про це детальніше йтиметься далі.

По-третє, у межах популізму "народ" задається через протиставлення його "еліті". Це протиставлення порівнюють з маніхейством [42, р. 544]. Така аналогія досить виправдана, оскільки маніхейська вселенська

боротьба добра і зла увиразнює розмежування і задає позиціонування "друзів" і "ворогів". Поневолені злом сили добра готуються до останньої битви світла і темряви, в ході якої темрява буде переможена.

В українській політичній культурі народ у внутрішній однорідності і моральній чистоті є стражденим, нужденним і обманутим. Ось як це описує у своїй передвиборчій програмі 2019 р. О. Ляшко з урахуванням своїх пропозицій на зміни з огляду на формат програми: "Для початку зроблю так, щоб у кожного українця був повний холодильник, в якому м'ясо водиться щодня, а не лише на свята. Щоб бабуса не обирала – поїсти їй, полікуватися чи заплатити за комуналку. Щоб батьки не відмовлялися від дітей, бо їх нічим годувати. Щоб наші кваліфіковані лікарі та вчителі не їхали в Польщу мити туалети чи збирати полуницю, а мали гідну зарплату в Україні. Щоб кожна дитина, незалежно від статків батьків, мала можливість отримати професію, яка буде її годувати. Щоб земля належала не олігархам, які сидять за кордоном, а селянам, які все життя важко працюють на ній. Щоб вийти на вулицю було не страшно, купити шаурму в кіоску – безпечно для здоров'я, відкрити бізнес і працювати чесно – вигідно, тримати гроші в банках – надійно" [26]. Тут на обов'язковий популістський фоновий "холодильник" накладено образи нужденної бабці і злиднених батьків, жебраків лікарів і вчителів, обманутих селян і споживачів, страждених підприємців малого бізнесу і вкладників банків тощо.

Натомість еліта змальовується популістами в негативних тонах: вона корумпована, безкарна, відірвана від народу. У передвиборчій програмі В. Зеленського читаємо: "Україна, яка 28 років будувалася руками "професійних державотворців", на сьогодні є просто неконкурентоспроможною у світі. Сучасні політики, пов'язані давніми образами, кумівством, бізнес-проектами, не здатні змінити Україну" [24].

Слід зазначити, що етична термінологія активно використовується обома сторонами. Якщо закиди популістів лунають в ціннісно-мірній тональності, то вони є певною реакцією на моралізаторство політичної еліти. Останнє стало традицією, яку можна відстежити з часів Просвітництва, коли інтелектуали прагнули навчити народ, пересічних обивателів, як про це писав І. Кант, вирости із "неповноліття", тобто із нездатності спиратися на власний розум, й почати жити без стороннього керівництва, без опікунства щодо вибору способу життя [15, с. 28–29]. І сьогодні політичний істеблішмент як нащадки просвітників прагне повчати, звернувши і зі "знанням справи" напучувати "електорат", бути компетентним в питаннях не лише публічного адміністрування, а й у питаннях моралі. Повчання і моралізаторство професійних політиків є світовим трендом. Наприклад, у статті В. Й. Патцельта констатується необхідність для політичної еліти повчати народ і відводити його від спокусу популізму [28, с. 16–27]. В Україні також наявна ця тенденція. Тут ми наведемо приклад погляду з боку популіста. У 2016 р. М. Томенко відзначав: "Особливість нинішньої влади полягає в тому, що вона пафосно і нахабно повчає український народ, як йому "правильно" жити: визначає ціннісні орієнтири, життєві пріоритети, при цьому переконуючи, що саме вона... вдень і вночі бореться за незалежність і добробут громадян" [37]. Тут моралізаторство політичної еліти фіксується політиком, популістський досвід якого пов'язаний з багаторічною співпрацею з Ю. Тимошенко.

Протиставлення "народу" й "еліти" увиразнилося у дебатах на НСК "Олімпійський", що відбулися 19 квітня 2019 р. між кандидатами в президенти В. Зеленським і П. Порошенком [10]. Досвідченому дипломату, високо-

класному політику міжнародного рівня протистояв "простий хлопець з Кривого Рогу", який представляв ошуканий "народ". Стадіон став ніби ареною маніхейської боротьби світла і темряви в українській політичній культурі.

По-четверте, моралістичне протиставлення "народу" й "еліти" дозволяє К. Мюде визначати демагогію й опортунізм ціннісними маркерами популізму [42, р. 544].

Демагогія в політиці – явище розповсюджене. У першому наближенні моральною демагогією є спекулятивне використання ціннісно навантаженої лексики з метою підміни моралі її видимістю задля досягнення політичних цілей. А. А. Гусейнов вказує, що в царині політики демагогія є інструментом досягнення влади. Політик говорить те, що від нього очікують його виборці, що, як вже вказувалося вище, є одним із показників демократії. Але специфічним для демагогії – і це широко використовується популістами – є приватизування права виносити моральні оцінки, моралізувати з резонансних питань. Позиціонуючи себе носієм добра й апелюючи до своєї аудиторії, демагог тяжіє до зміщення векторів у моральній оцінці. І таке зміщення не довільне, воно спрямоване на досягнення конкретної мети: "Моральна демагогія означає селекцію людей за моральним критерієм, вона поділяє їх на добрих і злих. Це її суть і суть руйнівна" [9, с. 12].

Розмежування "народу" й "еліти" на "друзів" і "ворогів" і є руйнівною суттю демагогії. Розводячи членів суспільства по різні сторони ціннісної барикади, відділяючи хороших "своїх" від решти "чужих", популіст прокладає між ними нездоланну прірву. Небезпека моральної демагогії, за Гусейновим, полягає саме у роз'єднанні людей, їх розділенні на "добрих" і "злих", "своїх" і "чужих". "У цьому сенсі моральна демагогія є перетвореною формою і свого роду духовною санкцією ненависті і насильства" [9, с. 13]. Як вказує Я.-В. Мюллер, критеріями роз'єднання можуть бути ставлення до праці, належність до певного етносу тощо. Головне, завжди мати критерій, який розрізняє морально бездоганий народ і його опонентів [22, с. 44]. Проводячи цю роботу, політик підвищує рівень морально чутливих політичних протистоянь у суспільстві, сприяє непримиренності супротивних сторін. У підсумку це веде до руйнівних наслідків для суспільного життя. Наприклад, про демагогію Ю. Тимошенко висловлювався В. Ющенко, який знає її як партнера по політичній боротьбі під час Помаранчевої революції та як прем'єр-міністра за часів свого президентства. Він звинувачував її не тільки у роз'єднанні помаранчевого табору, а й у розколі його політичної сили "Наша Україна" [40].

На етапі боротьби за владу демагогія є ефективним інструментом. Але, здобувши владу, популіст нерідко використовує її вже для відволікання уваги від рутини своєї повсякденної роботи, прикриття некомпетентності тощо. Тоді, коли від політика вимагається копітка суспільно значима праця, професіоналізм і політична відповідальність, він продовжує займатися демагогією в гонитві за прихильністю широких мас і для прикриття власної некомпетентності, невміння чи небажання організувати рутинну політичну роботу. Перебування популіста при владі несе серйозні, у тому числі й етичні, виклики і на них варто зупинитися детальніше. Але перед цим слід окреслити другий згаданий К. Мюде цінний маркер популізму – опортунізм.

Опортунізм в політиці, критика якого добре відома за роботою В. Леніна [20], є змістовно близьким до демагогії. Опортунізм – це пристосуванство, відмова від політичних принципів. Опортунізмом можна вважати маніпулювання з метою і засобами її досягнення задля отримання, утримання і збільшення політичної влади.

Фактично в опортунізмі звинувачував Ю. Тимошенко В. Ющенко, коли прогнозував її об'єднання з ідеологічно чужою їй "Партією регіонів" під час прийняття проекту змін до Конституції у 2010 р. [40]. Приклад опортунізму дає Радикальна партія Ляшка. Йдеться про "опозиційне партнерство" парламентської фракції Радикальної партії, коли та, будучи в опозиції, брала участь у голосуваннях синхронно з провладними партіями та на основі "фінансової вигоди" [18]. Ще одним прикладом опортунізму можна назвати голосування партії "Слуга народу" синхронно з "ОПЗЖ" чи "Європейською солідарністю" і "Голосом" [7], тобто з політичними силами, від яких партія Зеленського демонстративно дистанціювалася протягом передвиборчої кампанії.

По-п'яте, вже згадуване перебування популістів при владі задає етичні проблематизації. З-поміж фахівців політичної філософії точиться дискусія щодо статусу популіста після досягнення влади ним чи його політичною силою. Одна з точок зору полягає в тому, що за допомогою популістських інструментів можна здобути політичну владу, а потім популістська сила об'єктивно перетворюється на системну, яка залучає до праці професійних політиків. Але більшої уваги заслуговує протилежна позиція, яка вказує, що популіст, здобувши політичну владу, продовжує використовувати звичні для себе інструменти в її утриманні і примноженні.

Я.-В. Мюллер визначає три комплекси проблем, що з'являються при перебуванні популіста / популістського уряду при владі, – це "спроби монополізувати державний апарат, корупція і "масовий клієнтизм" [22, с. 18]. Змісти цих понять великою мірою накладаються один на одного, фактично йдеться про корупцію в її різновидах і модифікаціях. Всі вони добре відомі в українському суспільстві. Постійні гучні скандали щодо корупції і зрощеності бізнесу і державного апарату в Україні, відносини патроната-клієнти стали повсякденністю, що знаходить підтвердження і в Індексі сприйняття корупції, котрий обраховується Transparency International. Так, у 2019 р. Україна отримала 26 балів зі 100 і посіла 126-те місце зі 180 країн, поруч із Киргизстаном, Азербайджаном та Джибуті [14].

При виокремленні етичних аспектів цього комплексу проблем передусім слід вказати, що корупція стоїть на заваді дотримання принципів справедливості, базових для ліберально-демократичних держав. Зокрема, у концепції Дж. Ролза другий принцип справедливості у другому підпункті визначає чесну рівність можливостей і доступ до посад [30, с. 104], який очевидно нехтується. Меритократичний принцип, що утвердився в публічному адмініструванні в минулому столітті, задає дух змагальності, коли посади за конкурсом обіймають найкращі, гідні фахівці. Він зникає в умовах монополізації державного апарату популістською силою – переможницею виборчих перегонів, панування фаворитизму, протекціонізму. Зачинаються соціальні ліфти для освіченої молоді. Таким чином унеможливується рівний доступ до посад. У результаті з'являється зневіра суспільства у справедливості, виникають сумніви щодо майбутнього своєї держави і місця громадянина в ній. Більше того, такий порядок речей суперечить висхідним егалітаристським основам самого популізму. І це тим більше кричуще, що у руслі демагогії корупція, зрощеність бізнесу з державою, кумівство не сприймаються електоратом в якості серйозної проблеми. Суспільство такою мірою звикло до корупційних скандалів, що не вважає звинувачення у корупції аргументом проти "свого" політика, допоки він не перестає бути "своїм". Як вказує Я.-В. Мюллер, "доки це робиться в ім'я моралі, в ім'я "нас", "трудового народу", а

не в інтересах "них" [22, с. 70], корупція не стає на заваді політичної кар'єри популіста.

По-шосте, популізм суперечить громадянському духу й об'єктивно прагне його знищити. У Дж. Ролза перший принцип справедливості названо політичним, він задає рівність прав щодо загальної системи свобод, серед яких право голосувати й обіймати державну посаду, свобода слова і свобода зібрань, свобода совісті і свобода думки, свобода особистості, до якої відносяться свобода від психологічного тиску, фізичної загрози і розчленування, свобода від довільного арешту і затримання [30, с. 103]. Я.-В. Мюллер у своєму дослідженні вказує на систематичне придушення громадянського суспільства популістами при владі [22, с. 18]. Йдеться про руйнування ролівської системи свобод, за великим рахунком, моральних цінностей публічної сфери. Формування "мовчазної більшості", пасивної до громадянського життя, до розбудови демократії як такої, веде до згортання громадянського життя і зникнення його духу. Тут потрібно вказати на два моменти.

З одного боку, діяльність популістів спрямована на обмеження громадянських свобод "чужих". "Популістська логіка передбачає, що той, хто не підтримує популістську партію, не є частиною народу – який завжди розуміється як морально чиста і справедлива цілісність" [22, с. 17]. Тій частині народу, яка не підтримала переможців-популістів, відмовляється у приналежності до "народу". А відтак відсікається частина суспільства, до якої популісти не апелюють у своїх зверненнях і не почувуються зобов'язаними з нею рахуватися. Міра утиску "чужих" може різнитися від країни до країни, але сам факт винесення їх за дужки суперечить самому духу публічної сфери. "Атаки на громадянське суспільство й утиск його прав не є виключно популістською практикою. Але тільки у популістів опозиція всередині громадянського суспільства являє особливу моральну і символічну проблему: вона загрожує підірвати домагання популіста бути виключним моральним представником народу" [22, с. 72]. Тому частина суспільства, яка не охоплена популістами, в перспективі не просто ігнорується – стає важливо її обеззброїти, а ще краще – усунути з публічної сфери, хоча її наявність є маркером демократичного життя. Відсутність опозиції утверджує моральні домагання популістів. Прикладом такої політики фактично є склад українського парламенту дев'ятого скликання, в якому ідеологічні партії мають кричуще низький відсоток. Не останньою причиною цього є постійна їх дискредитація з боку популістських сил. Від скликання до скликання популісти відсікали різними шляхами ідеологічні партії й обіймали все більшу частку місць у парламенті.

З іншого боку, перемога популістських сил веде до перетворення популістського лідера на авторитарного. Згадуваний Я.-В. Мюллер докладно показує цю тенденцію на прикладі політичних лідерів сучасних Польщі та Угорщини [22, с. 75]. Українська політична культура допоки не знає таких прикладів. Жоден з лідерів в незалежній Україні не зміг вибудувати авторитарну владну вертикаль. Навіть популіст В. Зеленський, здобувши переважну підтримку виборців і завівши у парламент свою партію "Слуга народу" в якості "монобільшості", не отримав авторитарної влади і змушений віднаходити баланс сил з ідейними опонентами і зважати на інші гілки влади.

По-сьоме, популістський лідер на етапі боротьби за владу активно оперує етичними змістами в дусі *ressentiment*. Цей термін Ф. Ніцше відбиває складний комплекс переживань, в якому поєднані сором, відчай, злоба, тривалі приниження, що переплавляються у по-

чуття ненависті, помсти і розпачу від усвідомлення неможливості помсти ("витіснена ненависть" і "помста безсильного", в термінах Ніцше).

Страждений і нуждений "народ" у безпросвітності свого стану, як описано вище у передвиборній програмі О. Ляшка, готовий до переживання ресентименту. Грамотно вибудована передвиборна кампанія з легкістю сколихує "витіснену ненависть" електорату, який при голосуванні демонструє елітам "помсту безсильного". Ніцше влучно підмічає ціннісну сторону ресентименту: "Ми добрі," – "ми праведні," – те, чого вони вимагають, вони називають не відплатою, а "торжеством справедливості" [23, с. 433]. Цитовані вище слова Ю. Тимошенко вкладаються саме в таку систему координат: "Ми відновимо справедливість для тих людей, які втратили свої вклади та власність під час стрімкого падіння курсу гривні" [36].

Таким чином, популізм як феномен політичної культури проблематизує спектр етичних питань, серед яких маніпулювання поняттями внутрішньої однорідності, цілісності і моральної чистоти народу, протиставлення "народу" й "еліти" в логіці добра і зла, активне використання моральної демагогії і практика опортунізму, зрощеності бізнесу і держави, корупції, кумівства, знищення громадянського духу й активація ресентименту.

Постмодерний популізм. С. Жижек зазначає зростання впливу культурно-цивілізаційних чинників на царину політики і веде мову про "культурацію політики" [44, р. 660]. Саме у світлі цього можна розуміти сучасні ідеї щодо кореляції процесів у культурі і мистецтві та політиці, а також рубрикацію сучасної форми популізму як постмодерної. Так, згадуване на початку статті різноманіття різновидів популізму у відмінних соціокультурних контекстах схоже на постмодерну ризому, децентровану структуру з множиною смислових і змістовних розгалужень, кожне з яких може переікватися з іншими, але принципово не може стати ні центральним, ні периферійним. Подібно до ризоми, модифікації популізму в різних країнах в строкатості своїх конфігурацій і несхожих політичних, культурних, соціальних контекстів створюють специфічний ґрунт, що зумовлює його постмодерний характер.

Суттю Постмодерна є повалення метанаративів Модерну, серед яких опинилася і сфера політики. З доби раннього Модерну, коли Н. Макіавеллі оприлюднив свого "Державця" і запропонував гранично відверті, але раціональні обрахунки боротьби за владу й шляхи її утримання, політика була справою раціональною і серйозною. Політичній культурі тієї доби були притаманні пафос і піднесеність, пов'язані із усталенням суспільного життя (згадаймо Т. Гоббса і його концепцію встановлення громадянського стану). Криза Модерну означає кризу раціональності, що, зокрема у сфері політики, веде до переформатування засад і форм виразу. Значне місце в політиці обіймає сміхове начало.

Слід зазначити, що сміхова складова в політиці – тема не нова. Вже в комедіях Аристофана дії розгортаються навколо політичних питань для того, щоб через сміх спонукати глядачів до розмислів і змін у нравах і звичаях, у політиці як їхній спільній справі. В античній комедії почали піднімати гострі соціально-політичні питання в часи афінської демократії, а моральний пафос комедії згас при занепаді демократичних інститутів [11, с. 25]. У добу Модерну можна згадати відомі "Пригоди Лемюєля Гулівера" [33]. Політичні проблеми, які піднімав і висміював Дж. Свіфт, спонукали до прямих політичних аналогій з його батьківщиною. Так, по ходу розгортання сюжету Гулівер помічав, що нрави і звичаї у країнах, до яких він потрапляв, нагадували йому рідну

Англию. Однак події лише нагадували вітчизну, а не відбувалися в ній – висміювалися пороки суспільно-політичного життя у фантастичних землях, куди заносила доля героя. А сама Англія, її політичний простір залишалися недоторканими для зневаги й осміювання. Розвінчання суспільних пороків, оголення політичних вад як підстави для сміху не зачіпали основ політичного життя в Англії, не знецінювали владу і не зневажали осіб, нею наділених. Тут так само, як і в Античності, очевидна виховна функція сміху, його спроможність через катарсис виправляти нрави суспільства.

Але в добу Постмодерну сміх перетворюється на насмішку. Ще в Аристотеля фахівці віднаходять розрізнення сміху і насмішки, де остання виступає в якості пороку [35, с. 91]. А вже у Б. Спінози в "Етиці" чітко проводиться розрізнення між осміюванням, яке є дурним, і сміхом. "Сміх так само, як і жарт, є чистим задоволенням, а отже, якщо він не надмірний, сам по собі хороший" [34, с. 559]. Натомість осміювання є таким задоволенням, що "виникає внаслідок того, як ми уявляємо, що у речі, котру ми ненавидимо, є щось таке, чим ми нехтуємо" [34, с. 510]. Ось це нехтування через страх чи ненависть і лежить, за Спінозою, в основі осміювання. Грань сміху і насмішки в політиці надзвичайно тонка.

Для привернення уваги й утримання популярності політики використовують різні прийоми в межах сміхової культури. Для популіста в ній відкриваються широкі можливості. Політик черпає натхнення у сміховому началі, гумором і епатажістністю завойовуючи прихильність електорату. Він жартує і каламбурить у виступах і інтерв'ю ЗМІ, з'являється на публіці у незвичних образах тощо. В українській політичній культурі джерелом епатажу роками був О. Ляшко, його образ з вилами добре відомий всьому суспільству [38]. Сьогодні він очевидно поступився місцем міністру юстиції Д. Малюсці, який періодично демонструє екстравагантне вбрання [21], нові правила роботи на робочому місці [31] тощо. Епатажістність відволікає увагу від змісту роботи, прикриває політичні дії, спроможні викликати ще більший суспільний резонанс, але в обставинах спровокованого новим образом інформаційного приводу залишені непоміченими. Коли громадськість обговорює епатажні образи, спрощується порядок денний публічної політики, схематизуються актуальні питання політичного життя. У таких умовах нормою стає звернення до "народу" у формі коротких повідомлень у соціальних мережах, що своєю мінімалістською змістовною наповненістю передбачають широку палітру інтерпретацій, а хльосткість, влучність формулювань орієнтовані на те, щоб викликати в аудиторії сміх.

Політика перетворюється на видовище, театралізоване дійство. Г. Арндт, описуючи політичний простір давніх греків, вела мову про сцену, з якої політичний діяч виголошував слова, які уславлювали його героїчні справи. Суттєва відмінність сучасної політичної сцени – у тотальному звільненні від раціонального компонента, а зрештою – і від модусу належності. У М. М. Бахтіна в концепції карнавалу сміхове начало абсолютно звільняє карнавальні образи від містики і благоговіння [3, с. 11]. Аналогія з карнавалом до певної міри доречна. Як вказував Бахтін, "карнавал близький до театральновидовищних форм наочним, конкретно-чуттєвим характером і наявністю сильного ігрового елементу... Але основне карнавальне ядро цієї культури зовсім не є чисто художньо театральновидовищною формою і взагалі не входить у сферу мистецтва. По суті, це – саме життя, але оформлене належним чином" [3, с. 11–12]. Відповідно, карнавал не споглядають, у ньому і ним живуть всі, оскільки він має всезагальний характер.

Якщо прочитати цю ідею Бахтіна у контексті розглядуваної тут проблематики, очевидно, що політична культура сьогодні карнавальна. Карнавал деконструє статус-кво в політиці, позбавляє її сакрального ореолу, поглинає все сміхом. Постмодерний популізм живиться ідеєю карнавалу, черпає в ній творчі сили.

Так, успіх політичного проєкту В. Зеленського пов'язують з успіхом політичної комедії "Слуга народу" (2015–2019 рр.), в якій він виступив в якості продюсера й актора, зігравши головного героя, Голобородька. У світі карнавалу розмита межа між театральним видовищем і реальністю. Виборці проголосували за персонажа Зеленського Голобородька, простого вчителя, який у серіалі стає президентом і як людина з потойбіччя політичного істеблішменту досягає успіхів у державному управлінні, розігнавши зажерливих, корумпованих, відірваних від реальності "професійних політиків".

Постмодерністська гра з реальністю була повною мірою використана авторами політичного проєкту Зеленського і стала технологією політичної боротьби. В логіці Постмодерну для електорату в момент вибору кандидата було не важливо, що керувати країною буде не герой, а актор, який його зіграв, – надивившись на свій парламент та інші інститути влади, виборці розуміли, що переможець перегонів "не лише актор, але й один з авторів і продюсерів шоу і... він на голову вище багатьох політиків – об'єктів його пародії" [12, с. 97]. Сам Зеленський під час передвиборчої кампанії уникав інтерв'ю і не розкривав детально своїх політичних планів на посаді. За нього говорив Голобородько, а все, що не було проговорено, було домислено виборцями. Кожен створив собі передвиборчі очікування, цілком в дусі Постмодерну.

В. Портников за місяць до дня голосування стверджував: "Якщо Зеленський дійсно доб'ється перемоги, якщо він хоча б вийде в другий тур, можна буде сказати, що українці... відкривають нову главу політики, політики віртуальної, максимально віддаленої від реальності" [29]. Перемога Зеленського на виборах засвідчила ефективність політичних технологій, в яких складова постмодерного популізму виявилася переважною. Фактично перегони виграв Голобородько, персонаж, яким грали в режимі реального часу автори політичного проєкту Зеленського. Сам цей персонаж безумовно яскравий, колоритний, епатажний, але це був лише художній образ. Як зазначає Портников, інноваційність політичного проєкту полягала в тому, що епатував не сам Зеленський, епатажним був його персонаж. І на момент виборів саме цим Зеленський відрізнявся від епатажних політиків-популістів, як-от Д. Трамп, В. Жириновський, О. Ляшко. "І Трамп, і Яриновський, і Ляшко використовували телевізійні шоу для того, щоб відтінити свої особисті якості... Ці люди – актори рівно настільки, наскільки артистичний кожен з нас... Українці можуть стати першим народом, готовим проголосувати за віртуальний персонаж... Адже Зеленський насамперед виконує роль – саме цим він цікавий своєму електорату" [29].

Логіка розгортання подій така, що популізм за своєю природою використовує сміх, а у відповідь отримує насмішку. Зачаровані яскравим персонажем, виборці швидко розчаровуються, коли неспроможність до очікуваної ефективної політичної дії актора стає очевидною. Розчарування призводить до зневаги політичних діячів, а далі і посад, які вони займають, а зрештою – і до ненависті. І ця ненависть стає джерелом, з якого витікає висміювання.

Можна згадати, що Студія "Квартал 95" до телевізійної саги про Голобородька створила успішний мультиплікаційний серіал "Казкова Русь" (2012–2016 рр.),

політичну сатиру, яка влучно і дотепно викривала тогочасний політикум, висміювала найрезонансніші події політичного життя України. Серіал був достатньо м'яким в критиці влади, як сьогодні м'якими є й телевізійні жарти щодо нинішнього президента [13]. Але жарти в соціальних мережах більш жорсткі і незручні (карикатури і меми на В. Зеленського досліджує О. Семотюк [25]). Вони достатньо мірою демонструють насмішку не тільки і не стільки над людиною, скільки над посадою, яку вона займає, дискредитують її.

Повертаючись до ідеї карнавалу, слід зазначити, що через деконструкцію статус-кво в політиці, десакралізацію посад проявляє себе низхідна траєкторія карнавалу, вона викриває "пустоту, ілюзорність і обман за фасадами величчя, святості, влади" [35, с. 102]. Але Бахтин вказував на амбівалентність карнавального сміху: "Він веселий і радісний і – одночасно – глузливий, такий, що висміює, він і заперечує і стверджує, і ховає і відроджує" [3, с. 17]. У карнавалі викривається ницість і жалюгідність, й одночасно – народжується нове, життєдайне. Натомість у Постмодерні карнавальне начало усичене. Тому й указувалося вище, що аналогія постмодерного популізму з карнавалом доречна до певної міри – у Постмодерні немає висхідної складової карнавалу, немає катарсису, очищення від статичних догм і виходу у сферу свободи і належності, творення нового світу. Популізм застигає в статисти низхідної форми.

Сміх у політиці був покликаний очищувати нрави і звичаї суспільства. Але коли гумор обертається висміюванням, останнє знищує все довкола. Відчуття несправжності, несерйозності посилює усвідомлення неможливості змінити такий порядок речей на належний. Постмодерний популізм не залишає надії на катарсис, на зняття соціальної напруги, що можливо у висхідній траєкторії карнавалу.

Висновок. Президентські вибори в Україні 2019 р. відкрили нову сторінку в розвитку популізму не лише в Україні, але й у світі. До того часу жодна політична сила останньої популістської хвилі не отримувала такої переконливої перемоги. Політична аналітика і прогнози, оприлюднені до того часу, виглядають неспроможними. В незалежній Україні, взагалі чутливій до популістських викликів, отримав перемогу постмодерний популізм з креативними технологіями ігор з реальністю. Він є не лише джерелом нового політичного досвіду. Він творить нову політичну культуру тут і зараз, що вимагає від дослідників осмислювати ці процеси в режимі реального часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арендт Г. Становище людини ; пер. з англ. М. Зубрицької / Г. Арендт. – Л.: Літопис, 1999. – 254 с.
2. Баркар Д. Популізм у заявах кандидатів – 2019: Зеленський, Тимошенко, Порошенко, Бойко і Гриценко [Електронний ресурс] / Д. Баркар // Радіо Свобода. – 21 березня 2019 р. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29834765.html>
3. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная смеховая культура средневековья и Ренессанса / М. М. Бахтин. – М.: Худ. лит., 1990. – 537 с.
4. Бурдые П. Социальное пространство и генезис классов ; пер. с фр. Н. А. Шматко / П. Бурдые // Бурдые П. Социология социального пространства. – М.: Ин-т экспериментальной социологии ; СПб.: Алетейя, 2007. – С. 14–48.
5. Вебер М. Политика как призвание и профессия ; пер. с нем. А. Ф. Филиппова / М. Вебер // Вебер М. Избранные произв. – М.: Прогресс, 1990. – С. 644–706.
6. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий ; пер. с нем. М. И. Левиной / М. Вебер // Вебер М. Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994. – С. 43–77.
7. "Вибір між життям і смертю": Портников пояснив коаліцію Зеленського з Порошенком та Вакарчуком [Електронний ресурс] // Новинаря. – 31.03.2020. – Режим доступу: <https://novynamia.com/2020/03/31/portnikov-ze/>

8. Гусейнов А. А. Великие пророки и мыслители: нравственные учения от Моисея до наших дней / А. А. Гусейнов. – М.: Вече, 2009. – 496 с.
9. Гусейнов А. А. Моральная демагогия как социальный феномен / А. А. Гусейнов // Школьные перспективы. – 2004. – № 1. – С. 10–14.
10. Дебаты Зеленского и Порошенко: полный текст выступления и ответов кандидатов [Електронний ресурс] // ТСН.ua. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ru/politika/debaty-zelenskogo-i-poroshenko-polnyy-tekst-vystupleniy-i-otvetov-kandidatov-1332675.html>
11. Дмитриев А. В. Смех: социологический анализ / А. В. Дмитриев, А. А. Сычев. – М.: Альфа-М, 2005. – 592 с.
12. Жежко-Браун И. В. Серіал "Слуга народа" как политтехнологический сценарий президентской кампании Зеленского / И. В. Жежко-Браун // Идеи и идеалы. – 2019. – Т. 11. – № 3, ч. 1. – С. 94–122.
13. Из комика в президенты: как теперь шутят над Зеленским в "Дизель шоу", "95 квартале" и на "5 канале" [Електронний ресурс] // 5 канал. – 01.04.2020. – Режим доступу: <https://www.5.ua/ru/obshchestvo/yz-komyka-v-prezydenty-kak-teper-shutiat-nad-zelenskym-v-dyzel-shou-95-kvartale-y-na-5-kanale-211729.html>
14. Индекс сприйняття корупції – 2019 [Електронний ресурс] // Transparency International Ukraine. Режим доступу: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-sprinyattya-koruptsiyi-2019/>
15. Кант И. Ответ на вопрос: Что такое Просвещение? ; пер. с нем. Ц. Г. Арзаканьяна / И. Кант // Кант И. Сочинения в шести томах ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1966. – Т. 6. – С. 25–36.
16. Кокорська О. І. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми / О. І. Кокорська, В. Ф. Кокорський // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. – С. 7–15.
17. Кравченко И. И. Популизм / И. И. Кравченко // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М.: Мысль, 2010. – Т. 3. – С. 289.
18. Кривко А. Радикальна деградація від Франка до Ляшка [Електронний ресурс] / А. Кривко, О. Кузіва // Civic movement CHESNO. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/12/radykalna-degradacija/>
19. Лаклау Э. О популизме ; пер. с англ. И. А. Матвеева / Э. Лаклау // Вестн. Моск. ун-та. Серия Политические науки. – 2009. – № 3. – С. 54–68.
20. Ленин В. И. Детская болезнь "левизны" в коммунизме / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собр. соч. 5 изд. – М.: Изд-во полит. лит., 1981. – Т. 41. – С. 1–104.
21. Министр юстиции похвастался ярким шопингом во время карантина (фото) [Електронний ресурс] // Главком. – 09.06.2020. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/scotch/live/ministr-yusticii-pohvastalsya-yarkim-shoppingom-vo-vremya-karantina-foto-685684.html>
22. Мюллер Я.-В. Что такое популизм? ; пер. с англ. А. Архиповой ; под научн. ред. А. Смирнова / Я.-В. Мюллер. – М.: Издательский дом Высшей школы экономики, 2018. – 144 с.
23. Ницше Ф. К генеалогии морали. Полемическое сочинение ; пер. с нем. К. А. Свасьяна / Ф. Ницше // Ф. Ницше Сочинения : в 2 т. – М.: Мысль, 1996. – Т. 2. – С. 407–524.
24. Передвыборная программа кандидата на пост Президента Украины Володимира Зеленского. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://program.ze2019.com/>
25. Петухов І. #проактуальне "Іронічний коментар Vladimir Kazanovsky" [Електронний ресурс] / І. Петухов // Телеканал I-ua.tv. – 10.07.20. – Режим доступу: <https://i-ua.tv/programs/pro-aktualne/26834-proaktualne-ironichnyi-komentar-vladimir-kazanovsky>
26. План Ляшка. Чергові вибори Президента України 2019. Програма кандидата в президенти України Олега Ляшка [Електронний ресурс] // Радикальна партія Ляшка [Назва з екрану]. – Режим доступу: <http://liashko.ua/program>
27. "Политика постправды" и популизм ; под ред. О. В. Поповой. – СПб.: Скифия-принт, 2018. – 216 с.
28. Популизм как общий вызов. – М.: Полит. энциклопедия, 2018. – 127 с.
29. Портников В. Велосипед президента Голобородька. Про вибори і серіал [Електронний ресурс] / В. Портников // Радіо Свобода. – 05.03.2019. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29803975.html>
30. Ролз Дж. Теорія справедливості ; пер. з англ. О. Мокровольського / Дж. Ролз. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2001. – 822 с.
31. "Рука дотягнеться". Міністр Малюська заліз під стіл, аби підтримати Гончарука (фото) [Електронний ресурс] // Главком. – 17.01.2020. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/news/ruka-dotyagnetsya-ministr-malyuska-zaliz-pid-stil-abi-pidtrimati-goncharuka-foto-653390.html>
32. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права ; пер. с фр. А. Д. Хакитин, В. С. Алексеев-Попов / Ж.-Ж. Руссо // Руссо Ж.-Ж. Трактаты ; под ред. В. С. Алексеева-Попова и др. – М.: Наука, 1969. – С. 151–256.
33. Свифт Дж. Путешествия Лемюэля Гулливера ; пер. с англ. Б. М. Энгельгардта / Дж. Свифт. – М.: Металлургия, 1984. – 344 с.
34. Спиноза Б. Этика ; пер. с лат. Н. А. Иванцова / Б. Спиноза // Спиноза Б. Избранные произведения : в 2 т. – М.: Гос. изд-во полит. лит.-ры, 1957. – Т. 1. – С. 359–618.
35. Сычев А. А. Природа смеха, или Философия комического / А. А. Сычев. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2003. – 176 с.

36. Тейзе С. Юлія Тимошенко: минуле як тягар [Електронний ресурс] // С. Тейзе // DeutscheWelle. – 28.03.2019. – Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/юлія-тимошенко-минуле-як-тягар/a-48081854>.
37. Томенко М. Ця влада втратила права на моралізаторство [Електронний ресурс] // М. Томенко // LB.ua. – 22.11.2016. – Режим доступу: https://lb.ua/blog/mykola_tomenko/351405_tsyia_vlada_vtratylo_pravo.html
38. Чернышев Р. Люди и вилы. Анализ предвыборного списка партии Олега Ляшко [Електронний ресурс] // Р. Чернышев // Лига.новости. – 26.09.2014. – Режим доступу: https://news.liga.net/politics/articles/lyudi_i_vily_analiz_predvybornogo_spiska_partii_olega_lyashko
39. Щербак С. І. Популізм з погляду політичної філософії / С. І. Щербак // Філософська думка. – 2020. – № 3. – С. 61–78.
40. Ющенко: Тимошенко – это демагогия в вышиванке [Електронний ресурс] // Українська правда. – 29.05.2010. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/05/29/5088768/>
41. Bell D. Communitarianism [Електронний ресурс] // D. Bell // Stanford Encyclopedia of Philosophy. – Режим доступу: <https://plato.stanford.edu/entries/communitarianism>.
42. Mudde C. The Populist Zeitgeist / C. Mudde // Government and Opposition. – 2004. – 39 (4). – P. 541–563.
43. Populism: Its Meaning and National Characteristics / G. Ionescu, E. Gellner (eds). – L.: Weidenfeld & Nicolson, 1969. – 263 p.
44. Žižek, S. Tolerance as an Ideological Category / S. Žižek // Critical Inquiry. – 2008, Summer. – Vol. 34. No 4. – P. 660–682.

REFERENCES

1. Arendt, H. (1999). *The Human Condition*. L'viv, Litopys (In Ukrainian).
2. Barkar, D. (2019, March 21). Populism u zjavah kandydativ – 2019: Zelens'kyj, Tymoshenko, Poroshenko, Bojko I Grycenko [Populism in the statements of the candidates – 2019: Zelensky, Tymoshenko, Poroshenko, Boyko and Hrytsenko. Radio Svoboda. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29834765.html>
3. Bakhtin, M. (1990). *Rabelais and His World*. Moscow, Hud. lit (In Russian).
4. Bourdieu, P. (2007). Espace social et genèse des "classes". In *Bourdieu P. Sociologie de l'espace social*. Saint Petersburg, Aleteija, 14–48 (In Russian).
5. Weber, M. (2006). Politic als Beruf. In *Weber, M. Izbrannoe [Collected Writings]*. Moscow (In Russian).
6. Weber, M. (1994). Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen in: *Izbrannoe. Obraz obshchestva [Collected Writings. Image of a Society]*. Moscow, Jurist, 43–77 (In Russian).
7. "Vybir mizh zhyttjam i smertju": Portnikov pojasnyv koalitsiju Zelenskogo z Poroshenko ta Vakarchukom ["Choice between Life and Death": Portnikov Explained the Coalition of Zelensky with Poroshenko and Vakarchuk] (2020, March 31). Novynarnja. Retrieved from <https://novynarnia.com/2020/03/31/portnikov-ze/>
8. Guseynov, A. A. (2009). *Velikie proroki i mysliteli: npravstvennyye uchenija ot Moiseja do nashih dnei [Great Prophets and Thinkers. The Moral Teachings from Moses to Our Times]*. Moscow, Veche.
9. Guseynov, A. A. (2004). Moral'naja demagogija kak social'nyj fenomen [Moral Demagogue as a Social Phenomenon]. *Shkol'nye perspektivy*, 1, 10–14.
10. Debaty Zelenskogo i Poroshenko: polnyj tekst vystuplenij i otvetov kandidatov [Zelensky and Poroshenko Debates: Candidates Full Text of Speeches and Answers] in *TSN.ua*. Retrieved from <https://tsn.ua/ru/politika/debaty-zelenskogo-i-poroshenko-polnyj-tekst-vystuplenij-i-otvetov-kandidatov-1332675.html>
11. Dmitriev, A. V., Sychev, A. A. (2005). *Smeh: sociofilosofskij analiz [Laughter: Socio-Philosophical Analysis]*. Moscow, Al'fa-M.
12. Zhezho-Braun, I. V. (2019). Serial "Sluga naroda" kak politetnologicheskij scenarij prezidentskoj kampanii Zelenskogo [TV series "The servant of the people" as the political technology scenario of Zelensky's presidential campaign]. *Ideji i ideally*. Vol. 11, 3, 94–122.
13. Iz komika v prezidenty: kak teper' shutjat nad Zelenskim v "Dizel' shou", "95 kvartale" i na "5 kanale" [From the Comedian to Presidents: How Do They Joke on Zelensky in "Dizel Show", "95 Quarter" and on "5 Chanel"] (2020, April 1). *5 Chanel*. Retrieved from <https://www.5.ua/ru/obshchestvo/yz-komyka-v-prezidenti-kak-teper-shutiat-nad-zelenskym-v-dyzel-shou-95-kvartale-y-na-5-kanale-211729.html>
14. Corruption Perception Index – 2019. Transparency International Ukraine. Retrieved from <https://ti-ukraine.org/research/index-sprynyattya-koruptsiyi-2019/>
15. Kant, I. (1966). Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung? In *Kant I. Sochinenija v shesti tomah*. Vol. 6, (25–36). Moscow, Mysl' (in Russian).
16. Kokors'ka, O. I., Kokors'kij, V. F. (2004). Politichna kul'tura: teoretiko-metodologichni problemy [Political culture: theoretical and methodological issues]. *Politichna kul'tura: teorija, problemi, perspektivi*. Kyiv, PARAPAN, 7–15.
17. Kravchenko, I. I. (2010). Populizm [Populism]. In *Novaja filosofskaja jenciklopedija V 4 t. Vol. 3, (p. 289)*. Moscow, Mysl'.
18. Kryvko, A., Kuziva, O. (2017). Radykal'na degradacija vid Franka do Ljashka [Radical Degradation from Franko to Lyashko] in: *Civic*

- movement CHESNO*. Retrieved from: https://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2017/12/radykalna_degradacija/
19. Laclau, E. (2009). On Populist Reason. *Vestnik Mosk. un-ta. Ser. Politicheskie nauki*, 3, 54–68.
20. Lenin, V. I. (1981). "Left-Win" Communism: An Infantile Disorder. In *Lenin V. I. Polnoe sobranie sochinenij*. 5th ed. Vol. 41, (1–104). Moscow, Izdatel'stvo politicheskoy literatury (In Russian).
21. Ministr justicii pohvastalsja jarkim shoppingom vo vremja karantina (foto) [Minister of Justice Showed off the Bright Shopping during the Quarantine (photo)] (2020, June 09). *Glavcom*. Retrieved from <https://glavcom.ua/scotch/live/ministr-justicii-pohvastalsja-yarkim-shoppingom-vo-vremya-karantina-foto-685684.html>
22. Müller, J.-W. (2018). *What is Populism?* Moscow, Izdatel'skij dom Vysshej shkoly jekonomiki (In Russian).
23. Nietzsche, F. (1996). Zur Genealogie der Moral. In *Nietzsche F. Sochinenija v 2 t. Vol. 2, (407–524)*. Moscow, Mysl'.
24. Peredvyborcha programa kandydata na post Prezidenta Ukrainy Volodymyra Zelenskogo [Candidate on the Presidency Volodymyr Zelensky Election Program]. Retrieved from <https://program.ze2019.com/>
25. Petuhov, I. #proaktua"ne "Ironichnyj komentar Vladimir Kazanevsky" [#ontopical "Ironic commentary Vladimir Kazanevsky" (2020, July 10). I-ua.tv. TV Channel. Retrieved from <https://i-ua.tv/programs/proaktualne/26834-proaktualne-ironichnyi-komentar-vladimir-kazanevsky>
26. Plan Ljashka. Chergovi vybory Prezidenta Ukrainy 2019. Programa kandydata v prezidenty Ukrainy Olega Ljashka [Lyashko Plan. 2019 President of Ukraine Regular Election. Candidate on the Presidency Oleh Lyashko Election Program]. Retrieved from <http://ljashko.ua/program>
27. Popova, O. V. (ed.) (2018). *"Politika postpravdy" i populism ["Post Truth Policy" and Populism]*. St. Petersburg, Skifija-print.
28. Crawford, C., Makarenko, B. I., Petrov, N. V. (eds.) (2018). *Populizm kak obshhij vyzov [Populism as Common Challenge]*. Moscow, Politicheskaja jenciklopedija.
29. Portnikov, V. Velosyped prezidenta Goloborod'ka. Pro vybory i serial [President Goloborodko's Bicycle: On Election and Series] (2019, March 3). Radio Svoboda. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29803975.html>
30. Rawls, J. (2001). *A Theory of Justice*. Kyiv, Vydavnytstvo Solomii Pavlychko "Osnovy" (In Ukrainian).
31. "Ruka dotjagnet'sja". Ministr Malyuska zaliz pid stil, aby pidtrymaty Goncharuka (foto) ["The Hand Will Reach". Minister Malyuska Climbed under the Table to Support Honcharuk (photo)] (2020, January, 17). *Glavcom*. Retrieved from <https://glavcom.ua/news/ruka-dotjagnetsya-ministr-malyuska-zaliz-pid-stil-abi-pidtrymaty-goncharuka-foto-653390.html>
32. Rousseau, J.-J. (1969). On the Social Contract or Principles of Political Rights. In *Rousseau J.-J. Traktaty*, (151–256). Moscow, Nauka (In Russian).
33. Swift, J. (1984). *Gulliver's Travels*. Moscow, Metallurgija (In Russian).
34. Spinoza, B. (1957). Ethics. In *Spinoza B. Izbrannye proizvedenija v dnuh tomah*. Vol. 1, (359–618). Moscow, Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury (In Russian).
35. Sychev, A. A. (2003). *Priroda smeha, ili Filosofija komicheskogo [On the nature of laughter or The philosophy of comic]*. Saransk, Izdatel'stvo Mordovskogo universiteta.
36. Tejze, Je. (2019, March 28). Yulia Tymoshenko: mynule jak tjagar [Yulia Tymoshenko: The Past as the Burden]. Deutsche Welle. Retrieved from <https://www.dw.com/uk/юлія-тимошенко-минуле-як-тягар/a-48081854>.
37. Томенко, М. (2016, November 22). Cja vlada vtratylo prava na moralizatorstvo [This Authority Has Lost the Rights on Moralization]. Retrieved from https://lb.ua/blog/mykola_tomenko/351405_tsyia_vlada_vtratylo_pravo.html
38. Chernyshev, R. (2014, September 26). Ljudi i vily. Analiz predvybornogo spiska partii Olega Ljashko [People and a Pitchfork. Analysis of the Oleh Lyashko Party Electoral List]. Retrieved from https://news.liga.net/politics/articles/lyudi_i_vily_analiz_predvybornogo_spiska_partii_olega_lyashko
39. Shcherbak, S. (2020). Populizm z pogljadu politychnoy filosofii [Populism from the perspective of political philosophy]. *Filosof'ka dumka [Philosophic Thought]*, 3, 61–78.
40. Yushchenko: Tymoshenko – jeto demagogija v vyshivanke [Yushchenko: Tymoshenko is the Demagogy in Embroidered Shirt]. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/05/29/5088768/>
41. Bell, D. (2020). Communitarianism. Stanford Encyclopedia of Philosophy. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/entries/communitarianism>.
42. Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*. 39 (4), 541–563.
43. Ionescu, G., Gellner, E. (eds). (1969). *Populism: Its Meaning and National Characteristics*. L., Weidenfeld & Nicolson.
44. Žižek, S. (2008). Tolerance as an Ideological Category. *Critical Inquiry*. Vol. 34. No 4, 660–682.

Надійшла до редколегії 14.10.20

M. M. Rohozha, Doctor of Philosophical Sciences, Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
60, Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine

POPULISM IN UKRAINIAN POLITICAL CULTURE

The paper deals with populism as the phenomenon of political culture in Ukrainian context. The President Election in Ukraine, 2019, has opened the new page in the development of populism not only in Ukraine, but in the world in general. Before that, no political force had won in such a persuasive way. Political analysis and prognoses, proclaimed before the election, look weak today. The paper outlines that populism is homological to democratic foundations of public life, but hypertrophied and unbalanced. It upraises as the reaction on social crisis and challenge to the stable way of life in the presence of political disturbance in different social segments and is connected with the appearance the political leader who uses specific logics of articulation of messages, the shape and the way of their representations to get and keep the political power. Such messages concern the people, like the appeal to it as to the certain integrity; the immediacy of its perception; the adjustment to its demands; the simplification of its view on the public life up to the black and white tones; the offer of the simple and unambiguous decisions. Populism as the phenomenon of political culture provokes the spectrum of ethical problems. Among them such as: manipulation of concepts of the people's internal homogeneity, integrity and moral purity; opposition of the "people" and the "elite" in the terms of good and evil; active use of moral demagoguery and the practice of opportunism; cohesion of business and the state, corruption, nepotism; destruction of public spirit; activation of resentment and so on. Today S. Žižek mentions culturalization of politics, and many scholars outline correlation of processes in culture and arts and in politics. Also they call contemporary form of populism as postmodern populism. Independent Ukraine is very sensitive to populist challenges. Here postmodern populism and its technologies of the games with reality have won the victory. It is not only the source of new political experience. It creates new political culture here and now, that demands from scholars to comprehend these processes in real time mode. Postmodern populism does not leave the hope for catharsis, for social stress relief. Soaked in laughter, contemporary political culture is ridicule, and it destroys the political space. Sense of unreality and futile strengthens the comprehension of the impossibility to change such order of things on the due one.

Key words: populism, elite, people, political culture, demagoguery, opportunism, resentment, postmodern populism, laughter, ridicule, carnival.

М. М. Рогожа, д-р филос. наук, проф.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
ул. Владимирская, 60, г. Киев, 01033, Украина

ПОПУЛИЗМ В УКРАИНСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ

В статье освещается популизм как явление политической культуры в украинском контексте. Популизм гомологичен демократическим основам общественной жизни, но гипертрофирован и неуравновешен, выступая ответом на социальный кризис при наличии в обществе политического возмущения разных слоев населения, вызова привычному образу жизни граждан и политического лидера, который использует специфическую логику артикуляции смыслов, форму и способ их представления. Популизм проблематизирует вопрос манипуляции понятиями внутренней однородности, целостности и моральной чистоты народа, противопоставляет "народ" "элите" в логике добра и зла, практикует моральную демагогию и оппортунизм, коррупцию, уничтожает гражданское движение и активизирует ресентимент. В независимой Украине господствует постмодерновый популизм с креативными технологиями игр с реальностью. Он творит новую политическую культуру, которая посредством высмеивания уничтожает политическое пространство.

Ключевые слова: популизм, элита, народ, политическая культура, демагогия, оппортунизм, ресентимент, постмодерновый популизм, смех, высмеивание, карнавал.